

JOHN LOCKE: A KERESZTÉNYSÉG ÉSZSZERŰSÉGE AZ ÍRÁSOK SZERINT, 1–3¹

FORD. BACH ANDRÁS – CSIZMARIK VIKTÓRIA – KOTÁN MELITTA
– PUCHINGER NOÉMI – SUSZTA LAURA – SZMULAI NÓRA –
SZŰCS BERNADETT – TAKÁCS KLAUDIA – VASSÁNYI MIKLÓS

ELŐSZÓ

Az a csekély megelégedés és összefüggés, mely a teológia legtöbb, általam ismert rendszerében található, arra ösztönzött, hogy a keresztény vallás megértése végett csak az Írást olvassam (amelyre e rendszerek mind hivatkoznak). Amit ebből figyelmes és elfogulatlan kutatással kinyertem, itt adom át Neked, Olvasóm. Ha e fáradozásom által bárminő világossághoz vagy az igazságban való megerősödéshez jutsz, akkor csatlakozz hozzám a Világosság Atyjának [*Father of Lights*] való hálaadásban azért, hogy leereszkedett a mi értelmünkhöz. Ha igazságos és elfogulatlan vizsgálódás után azt talárod, hogy elvitettem az Evangélium jelentését és tartalmát, akkor az Evangélium – vagyis a szeretet – szellemében kérlek Téged mint igaz keresztényt, hogy igazíts ki engem a megváltás doktrínájában!

1. FEJEZET

Nyilvánvaló mindenki számára, aki az Új Szövetséget olvassa, hogy a megváltás és következképp az Evangélium tanítása Ádám bukásának feltételezésén alapul. Hogy tehát megértsük, mi az, amire Jézus Krisztus visszaállított bennünket, meg kell fontolnunk, mi az, amit az Írás útmutatása szerint elveszítettünk Ádám által. Úgy véltem, ez megér egy szorgos és elfogulatlan kutatást, mivel úgy találtam, hogy az a

¹ Higgins-Biddle, ed.: Locke: The Reasonableness of Christianity, As delivered in the Scriptures, 3–22 (kritikai kiadás) szövege alapján. A Reasonableness of Christianity első kiadása Londonban jelent meg 1695-ben. – Lábjegyzeteink közül Locke (1632–1704) saját megjegyzéseit a „Locke:” szócsonk vezet be, a többi lábjegyzet túlnyomó része John C. Higgins-Biddle kritikai kiadásának jegyzetei alapján készült. A főszövegben és a lábjegyzetekben szereplő fordítói betoldásokat, megjegyzéseket csúcsos zárójel < >, az eredeti terminusokat szögletes zárójel [ ], Locke saját megjegyzéseit normál zárójel ( ) jelölik. A fordítás tartja az angol eredeti mondathatárait, és a „Vízolyi Biblia” (1590) modernizált helyesírású és stílusú szövegét idézi.

két szélsőség, ameddig az emberek ezen a ponton elmennek, vagy alapjaiban forgat fel minden vallást, vagy szinte megsemmisíti a kereszténységet. Hisz amíg egyesek szerint Ádám minden leszármazottja örök, végtelen büntetésre ítéltetett Ádám vétke miatt, akiről milliók nem hallottak még soha, és akit senki sem hatalmazott fel arra, hogy helyette eljárjon vagy képviselője legyen; addig mások számára ez oly kevésbé tűnt összeférhetőnek a hatalmas és végtelen Isten igazságosságával vagy jóságával, hogy úgy gondolták: nincs szükség megváltásra, s következésképpen nincs is megváltás; mintsem hogy elismerjék a megváltást ama végtelen isteni lény méltósága és attribútumai számára oly méltatlan feltevés alapján; így Jézus Krisztust csupán a tiszta természetes vallás helyreállítójává és hirdetőjévé tették, ezáltal erőszakot téve az Új Szövetség teljes üzenetén. És valóban mindkét oldalt az Isten írott Igéje elleni illetén kihágással fogja meggyanúsítani bárki, aki azt írások olyan gyűjteményének fogja fel, melyet Isten az emberiség tanulatlan tömegének nevelésére szánt az üdvösséghez vezető úton; és <amely> ennek következtében általában és a szükséges pontokon a szavak és kifejezések egyszerű, közvetlen, feltehetőleg a beszélők szájában hordozott jelentésében értendő, amely beszélők saját koruk és lakóhelyük nyelvének megfelelően használták őket, olyan tudományos, mesterséges és erőltetett jelentések nélkül, melyeket úgy keresett ki és adott hozzájuk a teológiai rendszerek többsége azon eszmék mentén, amelyek szerint ki-ki nevelkedett.²

Annak tehát, aki elfogulatlanul olvassa az Írásokat, láthatóvá válik, hogy amiből Ádám kibukott, az a tökéletes engedelmesség állapota volt, amelyet az Új Szövetség igazságosságnak nevez, jóllehet azt a szót, mely az eredetiben igazságosságot [*Justice*] jelent, megigazulásnak [*Rigtheousness*] fordítják; és e bukás által elvesztette a Paradicsomot, ahol a nyugalom és az élet fája volt, azaz elvesztette a boldogságot és a halhatatlanságot. A törvény megszegéséhez kapcsolódó büntetés az Isten által hirdetett ítélettel együtt bebizonyította ezt. A büntetés így szól 1Móz 2,17 szerint: „valamely napon abból ejéndel, halálnak halálával halsz.”³ Hogyan történt a végrehajtás? Ádám valóban evett, de azon a napon, amikor ezt tette, még nem halt meg ténylegesen, csak kiűzetett a Paradicsomból és az Élet Fájától, s örökre kizárattott onnét, „nehogy vegyen az élet fájának gyümölcséből, hogy mindörökké éljen” (1Móz 3,22). Ez megmutatja, hogy a paradicsomi állapot a halhatatlanság állapota volt, egy vég nélküli életé, melyet Ádám elveszített azon a napon, amikor evett: az élete ettől kezdve rövidüléssé és fogyatkozásnak indult, és végessé vált; s ettől kezdve a tényleges haláláig

² Lásd erről Locke hermeneutikai esszéjét, melyet Pál leveleinek értelmezéséről írt: *An Essay for the Understanding of St Paul's Epistles, By Consulting St. Paul himself = A Paraphrase and Notes on the Epistles of St. Paul*, iii-xxiv (1707).

³ Károli Gáspár fordítása betűhív átiratban: „Mert valamely napon abban ejéndel, halálnak halálával halsz.” Az „ejéndel” egyszerű jövő idő közvetlenül az „eszik” szó gyökéből az „sz” időjel elhagyásával a latin eredetű „nd” beálló suffixummal.

eltelt idő olyan volt, mint a rab várakozása az ítélelhozatal és kivégzés között, amelynek kilátása bizonyos. Ekkor belépett a halál, és megmutatta arcát, amely korábban ki volt zárva és ismeretlen volt. Szent Pál írja a Róm 5,12-ben, hogy „egy ember által jött ez világra a bűn és a bűnért a halál”, azaz a halál és halandóság állapota; és az 1Kor 15,22 szerint „Ádámiban mindnyájan meghalnak”, tehát az ő kihágásának okán minden ember halandó és meg is fog halni.

Ez oly világos az idézett passzusokban, és annyira az Új Szövetség üzenete, hogy senki sem tagadhatja: az evangélium tanítása az, hogy a halál Ádám bűne által jött el minden emberre; csupán a „halál” szó értelmezésében vannak különbségek. Mert néhányan ezt a bűn állapotaként akarják értelmezni, amelybe nemcsak Ádám, hanem az összes leszármazottja olyannyira bennfoglaltatott, hogy minden utód megérdemelte a vég nélküli gyötördést a pokol tüzében. Én itt nem fogok többet mondani arról, hogy vajon az emberek véleménye szerint ez mennyire fér össze Isten igazságosságával és jóságával, hiszen erről fentebb már beszéltem; de egy igen egyszerű és közvetlen szavakat megkövetelő törvény különös értelmezésének tűnik az, hogy a „halál” szó örök nyomorúságos életet jelentsen. Feltételezhető-e, hogy egy olyan törvény által, amely azt mondja, hogy „A büntett miatt meg fogsz halni”, valaki nem veszi el az életét, hanem életben tartatik örökös válogatott kínszenvedésekben? S gondolná-e bárki, akivel így bántak, hogy méltányosan bántak vele?⁴

Ezenkívül még úgy is fel szokták fogni a halált, mint az elkerülhetetlen vétkezés állapotát, és mint olyan állapotot, amelyben az ember minden cselekedetével ingerli Istent – ami a „halál” szó még nehezebb értelmezése, mint az eddigiek. Isten azt mondja, hogy „valamely napon ejéndel” a tiltott gyümölcsből, „halálnak halálával halsz;” vagyis te és leszármazottaid örökké képtelenek lesztek bármit tenni, ami ne volna bűnös, és ne ingerelne engem, és ne hívná ki jogosan haragomat és felháborodásomat. Feltételezhető-e, hogy egy érdemes ember ilyen feltételeket szabjon alattvalói engedelmségének, vagy még inkább, feltételezhető-e, hogy az igazságos Isten a folyamatos vétkezés szükségessége alá helyezze az embert – egyetlen bűn büntetéseként, amely nemtetszésére van –, és ezáltal megsokszorozza a <saját> ingerlését?

⁴ Locke: „Az Írás nem annyira a világ tanult bölcseinek nyelvén szól hozzánk, mint inkább a lehető legegyszerűbb és legelterjedtebb nyelvjárásban, amelyet a zsidók folyamatosan megfigyeltek és figyelembe vettek” – állítja Smith úr A próféciáról szóló <értekezése> első fejezetében. És ismét, „a legegyszerűbb emberekkel a legegyszerűbb módon beszél”, ibidem. Az okát ennek az egyszerű és együgyű stílusnak Maimonidész adja meg a More nevochim <A tévelygők útmutatója> első részének 33. fejezetében: „Emiatt a törvény az emberek fiainak nyelvéhez igazodva szól, mivel ez a legkényelmesebb és legkönnyebb módja a gyermekek, asszonyok és az egyszerű emberek beavatásának és tanításának, akik nem képesek felfogni a dolgokat azok valós természete és lényege szerint” stb., ibidem. <Smith: Select Discourses, 172–173. J. C. Higgins-Biddle, a kritikai kiadás szerkesztője szerint az utolsó mondat Smith saját fordítása Maimonidész művéből, míg az egész lábjegyzet Locke kéziratos kiegészítése.>

E különös értelmezés okát talán az Új Szövetség néhány félreértett szakaszában találhatjuk meg. Be kell vallanom, hogy a „halál” kifejezés alatt semmi másra nem tudok gondolni, mint a létezés megszűnésére, az élet és az értelem minden működésének elvesztésére.⁵ Egy ilyen halál jött Ádámra és minden leszármazottjára az ő első, paradicsomi engedetlensége révén, és e halál <terhe> alatt kellett volna örökké maradniuk, ha a Jézus Krisztus általi megváltás nem történt volna meg. Ha Ádám halál általi fenyegetettsége az emberi természet megromlását jelentené a leszármazottaiban, akkor különös, hogy az Új Szövetség erről sehol sem vesz tudomást, és sehol sem mondja, hogy a romlás Ádám kihágása miatt ragadott meg mindnyájunkat, amint pedig mondja ezt a halálról. De ahogy én emlékszem, minden ember csak a maga vétkéért felel.

Az ítélet másik része az volt, hogy „Átkozott legyen a föld te miattad, fáradságos munkával élj belőle életednek minden napjaiban. Orcád veritékével egyed a te kenyeredet, míglen visszatérsz a földbe, mert abból vétettél: mert por vagy te s ismét porrá leszel”, 1Móz 3,17–19. Mindez azt mutatja, hogy a Paradicsom az áldott boldogság [*Bliss*] és halhatatlanság helye volt, kínlódás nélkül és bánat nélkül. De midőn az ember kiűzetett, ki lett téve annak a kínlódásnak, szorongásnak és törekenységnek, mely e halandó élettel együtt jár, amely abban a porban fog végződni, melyből vétettél, és amelybe vissza fog térti; és akkor nem lesz inkább élete vagy értelme, mint a pornak, melyből vétettél.

Mivel Ádám kiűzetett a Paradicsomból, ezért minden leszármazottja azon kívül született, elérhetetlen távolságban az Élet Fájától – mind, akárcsak atyjuk, Ádám a halandóság állapotában, a Paradicsom nyugalmától és boldogságától megfosztva. Róm. 5,12: „egy ember által jött be a világra a bűn és a bűn által a halál.” De itt jön az a közönséges ellenvetés, amelyen sokan fennakadnak: Hogyan fér össze Isten igazságosságával és jóságával, hogy Ádám leszármazottainak is szenvedniük kell az ő bűnéért; hogy ártatlanoknak is bűnhődniük kell a bűnös miatt? Nagyon jól, feltéve hogy büntetésnek nevezhetjük azt, amikor valakit visszatartunk olyasmitől, amihez nincs joga. A paradicsomi halhatatlanság állapota nem illeti meg jobban Ádám utódait, mint bármely más teremtményt. Sőt ha Isten engedélyez nekik egy ideiglenes halandó életet, akkor az az Ő ajándéka, a nagylelkűségének tartoznak érte köszönettel, nem követelhetik jussuként, és nem sérti meg őket, ha elveszi tőlük. Ha elveszt volna az emberiségtől bármi olyat, ami az ő jussuk volt, vagy ha az embereket saját hibájukon kívül vagy érdemtelenységük nélkül a nyomorúság olyan állapotába helyezné, ami rosszabb a nemlétnél, azt valóban nehéz lenne összebékíteni azzal a fogalommal, amit mi alkotunk az igazságosságról, és még nehezebb lenne összeegyeztetni a Legfőbb Lény jóságával és egyéb attribútumaival, melyeket felfedett magából,

⁵ Locke: Zsolt 6,5, 56,13, 89,48; 2Sám 14,14; Jób 14,14. Animus esse mortales, Justinus Martyr: Dialogus cum Tryphone, circa initium 173.

s amelyeket az ész és a kinyilatkoztatás egyaránt el kell ismerjen Őbenne; hacsak össze nem akarjuk keverni a jót és a rosszat, Istent és a sátánt. Hogy a szélsőséges, orvosolhatatlan kinszenvedés illetén állapota rosszabb, mint a nemlét, azt – ha ki-kí saját értelme nem döntötte el egyesek hiábavaló filozófiája és esztelen metafizikája ellenében, akkor mégis – Megmentőnk [*Saviour*] megfellebbezhetetlen döntése (Mt 26,24) kétségen kívül helyezte, <tudniillik,> hogy az ember lehet olyan állapotban, hogy „jobb volna annak az embernek, ha meg nem született volna.”⁶ De hogy egy olyan ideiglenes élet, amilyen nekünk jutott, a maga minden törekenységével és szokványos szenvedésével, jobb, mint a nemlét, az nyilvánvaló abból, hogy mi magunk milyen értékesnek tekintjük. S ezért bár „Ádamban mind meghalnak”, mégsem bűnhődik senki valóságosan másért, mint a saját cselekedeteiért. Róm 2,6: Isten „megfizet mindenkinek”, hogyan? „az ő cselekedetei szerint. Azoknak, akik versengők, és akik nem engednek az igazságnak, hanem engednek a hamisságnak, búslással és haraggal”, <uo.,> 9. vers.⁷ 2Kor 5,10: „nékünk meg kell jelennünk a Krisztus ítélőszéke előtt, hogy ki-kí megjutalmaztassék aszerint, amiket e testben cselekedett, vagy jót, vagy gonoszt.” És Krisztus maga, aki tudta, hogy miért fogja elítélni az embereket az utolsó napon, biztosít bennünket – ama két helyen, ahol leírja az eljárását a nagyszerű Ítélet idején – afelől, hogy az elítélő ítélet csupán a „gonoszság cselekvői”-re terjed ki, olyanokra, akik elmulasztották a törvény betöltését az irgalmasság cselekedeteiben, Mt 7,23; Lukács 13,27; Mt 25,42. S ismét – János 5,29 – Megmentőnk azt mondja a zsidóknak, hogy mind „kijőnek: akik a jót cselekedték, az élet feltámasztására; akik pedig a gonoszt művelték, a kárhozat feltámasztására.” De ezáltal nem ítélt el senkit azért, amit ki-kí ősatya, Ádám tett; amit pedig valószínűleg nem hagyott volna ki, ha az oka lenne annak, hogy bárkit „máglyára” ítélt az „ördöggel és annak angyalaival” egyetemben. S azt mondja tanítványainak, hogy amikor újra „eljő az ő Atyjának dicsőségében, az ő angyalaival; ... akkor megfizet mindenkinek az ő cselekedete szerint”, Mt 16,27.

2. FEJEZET

Miután tehát Ádám ilyenformán kiűzetett a Paradicsomból, és minden leszármazottja azon kívül született, ennek következménye az lett, hogy minden embernek meg kellett halnia, és a halálnak alávetve kellett maradnia örökre, és így teljesen elvesznie.

⁶ Pierre Coste (1668–1744) fordításában: „Que si notre propre sentiment ne suffisoit pas pour nous en convaincre, nous ne pouvons plus en douter après la décision formelle Notre Seigneur Jésus Christ, qui pose comme une chose incontestable, qu'un homme peut être réduit dans un tel état, »qu'il aurait mieux valu pour lui qu'il ne fût point né,« Matth. XXVI, 24.” (Locke: *Le Christianisme raisonnable*, Tome premier, 10–11.)

⁷ A Paraphrase and Notes on the Epistle of St. Paul to the Romans, Róm 2, 6–9 parafrázisa. Locke nem a King James Versiont (1611) használja, hanem a saját értelmezését.

A halál ezen állapotából állítja vissza Jézus Krisztus az egész emberiséget az életre; 1Kor 15,22: „Mert amiképpen Ádámokban mindnyájan meghalnak, azonképpen a Krisztusban is mindnyájan megelevenítettnek.” Hogy ez miként lesz, azt ugyanez az apostol megmondja nekünk a megelőző, 21. versben: „Miután ugyanis ember által van a halál, szintén ember által van a halottak feltámadása is.” És így mondja maga a Megmentőnk is Jn 5,21-ben: „Mert amint az Atya feltámasztja a halottakat és megeleveníti, úgy a Fiú is akiket akar, megeleveníti.”

Miáltal megmutatkozik, hogy az élet, melyet Jézus Krisztus visszaállít minden ember számára, az az élet, melyet a feltámadásban kapnak meg újra. Akkor felépültek <!> a halálból, melynek alávetve kellett volna maradnia különben az egész emberiségnek, örökre elveszve, amint az megmutatkozik Szent Pál érveléséből az 1Kor 15-ben, a feltámadásra vonatkozóan.

S az embereket így állítja ismét vissza az életre a Második Ádám; hogy ilyenformán Ádám vétke folytán egyikük se veszítsen el semmi olyat, amire saját megigazulásuk révén joguk lehetne. Elvégre az Írás alapján úgy tűnik, hogy a megigazulás, azaz a Törvénynek való pontos engedelmesség alapján van jogigényük az örök életre, Róm 4,4: „Annak pedig, aki munkálkodik”, vagyis megteszi a törvény cselekedeteit, „a jutalom nem tulajdoníttatik kegyelemből, hanem tartozás szerint.” És Jel 22,14: „Boldogok, akik megtartják az ő parancsolatait, hogy joguk legyen az életnek fájához”, mely Isten Paradicsomában van. Ha Ádám leszármazottai közül bárki igaz lenne, az nem fogja elveszíteni ennek jutalmát, az örök életet és boldogságot amiatt, hogy ő Ádám halandó utóda; Krisztus mindnyájukat újra életre fogja hívni; s azután mindenki külön próbának vettetik alá, és megítéltetik attól függően, hogy igaznak találtatott-e vagy sem. És „az igazak”, miként Megmentőnk mondja Mt 25,46-ban, „elmennek az örök életre.” Ez mindenkinek kijár, aki megtette azt, amire Megmentőnk utasította a törvénytudót, mikor az megkérdezte Lk 10,25 szerint: „Mester, mit cselekedjem, hogy az örök életet vehessem? Tedd azt”, vagyis amit a törvény követel, „és élni fogsz.”

Másrésről az isteni igazságosság megváltoztathatatlan szándékának tűnik az, hogy egyetlen gonosz ember se legyen a Paradicsomban, senki, aki bűnös a Törvény bárminemű megszegésében; hanem a bűn zsoldja minden ember számára a halhatatlanság ama boldog állapotából való kizárás legyen – ahogyan Ádám számára is az volt –, és halált hozzon reá. És ez olyannyira megegyezik a jó és rossz örök és megalapozott törvényével, hogy úgy is beszélnek róla, mintha nem is lehetne másképp. Szent Jakab írja az I. fejezet 15. versében, hogy „a bűn pedig teljességre jutván halált nemz”, mintegy természetes és szükségszerű létesítéssel. „Bejött a világra a bűn, és a bűn által a halál”, mondja Szent Pál a Róm 5,12-ben; 6,23: „a bűn zsoldja halál.” Halált vásárol bármely, minden bűn. Gal 3,10: „Átkozott minden, aki meg nem marad mindazokban, amik megírtak a törvény könyvében, hogy azokat cselekedje.” S ezt Szent Jakab meg is indokolja a 2,10-11-ben: „Mert ha valaki az egész

törvényt megtartja is, de vét egy ellen, az egésznek megrontásában bűnös. Mert aki ezt mondotta: Ne paráználkodjál, ezt is mondotta: Ne ölj;” vagyis aki bármely pontban vétkezik, az ama tekintély ellen vétkezik, mely létrehozta a törvényt.

Itt látjuk tehát az élet és a halál érvényes és rögzített mértékeit. A halhatatlanság és a boldogság a megigazultaké; azok, akik Isten törvényével teljes összhangban éltek, elérhetetlenek a halál számára; míg a Paradicsomból való kiűzetés és a halhatatlanság elvesztése a bűnösök jussa, mindazoké, akik bármely módon megszegték ama törvényt, és nem engedelmeskedtek neki teljes mértékben valamely kihágás bűne folytán. S így a törvény élet vagy halál választása elé helyezi az embereket, aszerint hogy igazak-e vagy gonoszak, igazságosak-e vagy igazágtalanok; azaz hogy pontosan teljesítik-e a törvényt, vagy megszegik.

De „mert mindnyájan vétkeztek”, Róm 3,23, „és szűkölködnek az Isten dicsősége nélkül” – azaz Isten mennyei királysága nélkül, amit gyakran az Ő dicsőségének hívnak – a „zsidók és görögök mindnyájan”, 9. vers. Úgyhogy a „törvénynek cselekedeteiből egy test sem igazulhatna meg”, 20. vers; következésképp senki sem birtokolhatná az örök életet és boldogságot.

Talán azt fogják kérdeni: Miért adott Isten olyan nehéz törvényt az emberiségnek, hogy az apostolok idejéig senki sem tartotta be Ádám utódai közül? Amint ez Róm 3 és Gal 3,21–22 alapján látszik.⁸

Válasz: Olyan törvény volt ez, amelyet Isten természetének tisztasága megkövetelt, és amilyenek a törvénynek lennie kellett egy olyan teremtmény esetében, amilyen az ember, hisz ellenkező esetben Isten nem tette volna őt értelmes lényvé, és nem követelte volna meg tőle, hogy az észszerűség törvénye szerint éljen, hanem eltűrte volna benne a rendezetlenséget és engedetlenséget ama világossággal szemben, mellyel rendelkezett, s ama szabállyal szemben, mely illett a természetéhez; ami azt jelentette volna, hogy engedélyezi a rendetlenséget, zűrzavart, és gonosztságot a teremtményeiben. Hiszen hogy ez a törvény az észszerűség törvénye volt, vagy más néven a természet törvénye, azt idővel látni fogjuk;⁹ s ha eszes teremtmények nem élnek az eszük szabálya szerint, ki fog nekik megbocsájtani? Ha hajlandóak vagyunk megengedni nekik, hogy egyszer elhagyják az észszerűséget, miért ne máskor is? Hol fogunk megállni? Nem engedelmeskedni Istennek parancsolatai bármely részében (és Ő parancsolja azt, amit az ész parancsol) egyenesen lázadás; s ha eltekintünk

⁸ Locke: „21. A törvény tehát az Isten ígéretei ellen van-é? Távol legyen! Mert ha olyan törvény adatott volna, amely képes megeleveníteni, valóban a törvényből volna az igazság. 22. De az Írás mindent bűn alá rekesztett, hogy az ígéret Jézus Krisztusban való hitből adassék a hívőknek.”

⁹ Lásd még Locke fiatalkori művét: *Questions Concerning the Law of Nature - Quaestiones de lege naturae* (Kérdések a természeti törvényről, 1664) a racionális természet és a természeti törvény közötti harmóniáról. A *Two Treatises of Government* (Két értekezés a polgári kormányzatról) II/13-ban Locke elismeri, hogy „zavar és rendetlenség” eredhetne a természeti állapotból a természeti törvény alatt.

e parancsolatok bármely pontjától, a kormányzat és a rend a végét járja; és nem lehet semmilyen határt szabni zabolátlan emberek törvénytelen kihágásainak. Ezért ahogyan Pál apostol mondja a Róm 7,12-ben: „a törvény... szent és igaz és jó”, és olyan, amilyennek lennie kell, és nem is lehetne más.¹⁰

Miután tehát úgy áll a dolog, hogy mindenkinek, aki bármely bűnben vétkes, bizonyosan meg kell halnia¹¹ és meg kell szűnnie létezni, ezért a feltámadáskor Krisztus által helyreállított élet jótéteménye nem nyújtott volna nagy előnyt (amennyiben itt a halálnak ismét el kellett volna ragadnia az egész emberiséget, mivel mindenek vétkeztek; „mert a bűn zsoldja mindenütt a halál”,¹² Róm 6,23, úgy a feltámadás után,

¹⁰ Lásd még Locke: *Quaestiones de lege naturae*, különösen VI. és VII. quaestio.

¹¹ Locke: Péld 14,32; Jób 7,21 és 8; Zsolt 39,13. Hogy a halál – vagyis az érzékelés és az észlelés megszűnése – lesz végül a gonoszok büntetése (hogy milyen hosszú kinszenvedés után, azt nem tudjuk), az világos Gal 6,8 alapján, ahol a pusztulás az örökkévaló élettel van szembeállítva, melyek egyike a megigazulás gyümölcse, másika a gonoszságé. És ezalatt nem érthetünk ἀφθαρσία-t, halhatatlanságot örökös kinszenvedés közepette. Hogy mit jelent a φθορά, azt láthatjuk – és a fordítóink is közlik velünk – Kol 2,22-ben és 2Pét 2,12-ben. S hogy ezt a szót bármely dolog „elpusztulása vagy megszűnése” értelmében használják, az látható a φθαρτος, ἀφθαρτος és az ἀφθαρσία jelentéséből: Róm 1,23; 1Kor 9,25 és 15,50–54. Az ἀφθαρτος-t az 1Tim 1,17-ben „halhatatlan”-nak fordítják, és a 2Tim 1,10-ben ἀφθαρσία „halhatatlanság.” Egy másik szöveghely, amely mutatja, hogy a „halál” (melyet oly állhatatosan használnak azon állapot jelölésére, ahová végül a gonoszoknak el kell jutniuk) az élet – vagyis minden érzékszervi észlelés és tevékenység megszűnése – a 2Tessz 1,9. Itt azt olvassuk, hogy azok büntetése, akik nem ismerik Istent, és nem tartják be az evangéliumot, az „örökké tartó pusztulás” lesz. Továbbá, Megmentőnk Lk 20,35–36-ban azt állítja, hogy az igazak különleges előjoga, hogy ők „meg sem halhatnak többé;” hogy ez kifejezetten az igazakra vonatkozik, az nyilvánvaló a szövegből. Mert azoknak mondják, akiket „méltónak gondolnak”, és ezért ez bizonyára az első feltámadást vagy az életre való feltámadást jelenti. Az általános feltámadáshoz ugyanis nem szükséges különleges kiválasztás [dignation]; másrészt <az előbbi kijelentés> „Isten gyermekeihez” szól, akik nem azonosak mindenkivel, aki feltámad a halálból. – Hogy az örökké tartó büntetés nem feltétlenül az örök gyötrelemben töltött életet jelenti, azt a néhai kiváló Tillotson érsek világosan kimutatta a Mt. 25,46-ról tartott prédikációjában. – Szt. János is kifejti, hogy a szentek kiváltsága az öröklét, a következő szavakkal, 1Jn 2,17: „És a világ elmúlik, és annak kívánsága is; de aki az Isten akaratát cselekszi, megmarad örökké.” Itt nyilvánvaló, hogy az a különbség, melyett mások és azok között tesz, „akik Isten akaratát cselekszik”, az, hogy az utóbbiak fennmaradnak, avagy örökké megmaradnak. A μένειν εις τὸν αἰῶνα azt jelenti, hogy „örökké fennmarad” anélkül, hogy a legcsekélyebb mértékben utalna az ezzel járó boldogságra vagy nyomorúságra – e kifejezést Szt. János bizonyosan nem sajátította volna ki mint azok kiváltságát, „akik Isten akaratát cselekszik”, ha az ugyanolyan mértékben vonatkozott volna másokra is; éppen elég egyéb módja is lett volna annak, hogy ezt kifejezésre juttassa, ha a különbség nem ebben rejlett volna. Ugyanezeket a szavakat használja Szt. Péter is, hogy az evangélium örökkévalóságát kifejezze, 1Pt 1,25.

¹² Locke: A bűn megbocsátása nélkül nem tehetünk egyetlen lépést sem az örök élet felé. Hiszen a halál – a bűn gyümölcse és büntetése – meg fog maradni, hacsak a bűn bocsánatot nem nyer; és akkor mi reményünk lehet az örök életre? Amelyet ilyenformán talán azért neveznek megigazulásnak [Righteousness], Gal 5,5, mert tartalmazza az érettségünk adott tökéletes elégtételt

mint azelőtt), ha Isten nem találta volna meg a módját annak, hogy megigazítson egyeseket – vagyis mindazokat, akik egy másik törvénynek engedelmeskedtek, melyet Isten adott, s amely az Újszövetségben a „hit törvénye” nevet viseli, Róm 3,27, és amely szembenáll a cselekedetek törvényével. S ezért azok büntetése, akik nem akarták követni Őt, a lelkük,¹³ azaz életük elvesztése volt, Márk 8,35–38, amint ez nyilvánvaló, figyelembe véve az eseményt, amelyen <ez a nyilatkozat> elhangzott.

3. FEJEZET

Hogy jobban megértsük a hit törvényét, célszerű lesz először is fontolóra venni a cselekedetek törvényét. Nos, a cselekedetek törvénye, röviden szólva, az a törvény, mely tökéletes engedelmisséget igényel, minden megbocsátás [*remission*] vagy csökkentés nélkül; úgyhogy e törvény szerint az ember sem igazságos, se megigazult [*justified*] nem lehet anélkül, hogy minden előírást pontosan be ne tartana. Az Új Szövetség az ilyen tökéletes engedelmisséget δικαιοσύνη-nek nevezi, amit mi „megigazulás”-nak [*Righteousness*] fordítunk.

Ezen törvény nyelvezete a következő: Tégy így, és élni fogsz; szegd meg, és meghalsz. 3Móz 18,5: „Őrizzétek meg az én rendelésimet, és az én ítéletimet; melyeket aki cselekeszik, él azok által.” Ez 20,11: „És adám ő nékik az én parancsolatimat, és az én ítéletemet kijelentém nékik, kiket ha mely ember cselekednék, él azok által.” „Mózes” – mondja Szent Pál, Róm 10,5 – „így írja a törvényből való igazságot, hogy aki azokat betölti, él azok által.” Gal 3,12: „A törvény pedig nincsen hitből, hanem amely ember azokat betölti, él azok által.” Másfelől, „Szegd meg, és meghalsz” – nincs felmentés [*dispensation*], nincs jóvátétel [*atonement*]. Gal 3,10: „Átkozott, aki meg nem marad mindazokban, melyek megírtak a törvénynek könyvében, hogy azokat cselekedje.”

[justification] és a bűn vétkeiből való feloldozást [absolution], ami nélkül nem tudnánk elérni. Patrick 147. <Közvetlen idézet kisebb változtatásokkal Simon Patrick művéből: The Witnesses to Christianity, 1677, II. rész, 147.>

¹³ Locke: ψυχή az Újszövetségben általában „élet”-et jelent, Lk 12,20; Mt 10,39; 16,25–26; Hammond 1Tessz 5,23. <Henry Hammond [1605-1660] kommentárja az 1Tessz 5,23-hoz, melyet Locke Jean Le Clerc latin fordításában birtokolt: Novum Testamentum Domini Nostri Jesu Christi...>

Animas esse mortales <Hogy a lelkek halandók:> Justinus Martyr: Dialogus cum Tryphone, 173 és 171: Οὐδὲ μὴν ἀθάνατον χρῆν λέγειν αὐτήν <ψυχὴν.> καταλείπει ἡ ψυχή τὸ σῶμα, καὶ ὁ ἄνθρωπος οὐκ ἔστιν, οὕτως ὅταν δέῃ τὴν ψυχὴν μηκέτι εἶναι, ἀπέστη ἀπ’ αὐτῆς τὸ ζωτικὸν πνεῦμα καὶ οὐκ ἔστιν ἡ ψυχή ἔτι, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ὅθεν ἐλήφθη ἐκέισε χωρεῖ πάλιν. <Tryphón állásfoglalása.>

Αἱ αὐταὶ ψυχαὶ ἐν πᾶσι ζῶοις εἰσὶ, *ibidem* p. 171. <Justinus Martyr állásfoglalása.>

Ψυχαὶ οὐκ ἀθάνατοι, τῶν εὐσεβῶν ἄξια τοῦ θεοῦ φανεῖσαι οὐκ ἀποθνήσκουσι ἔτι, αἱ δὲ ἄδικαι καὶ πονηραὶ κολάζονται, ἔστ’ ἂν αὐτὰς καὶ εἶναι καὶ κολάζεσθαι ὁ θεὸς θέλῃ, *ibidem* p. 172. <Tryphón állásfoglalása.>

Hogy hol található a cselekedetek e törvénye, azt az Új Szövetség megmondja nekünk, ti. a Mózes által adatott törvényben. Jn 3,17: „Mert a törvény Mózes által adatott, de a kegyelem és a valóság a Jézus Krisztus által lett.” Jn 7,19: „Nemde nem néktek adta-é Mózes a törvényt” – mondja Megmentőnk –, „de tiközületek senki nem tartja meg a törvényt.”¹⁴ S ez azon törvény, amelyről beszél, amikor megkérdezi a jogászt, Lk 10,26: „A törvényben mi vagon megírva? Mint olvasod azt?” 5,28: „Ezt cselekedd, és élsz.” Ez az, amit Szent Pál oly gyakran törvénynek nevez, minden további megkülönböztetés nélkül, Róm 2,13: „Mert nem azok Istennek előtte igazak, akik a törvényt hallják, hanem akik a törvényt betöltik, azok igazulnak meg.” Felesleges is további passzusokat idézni, minden levele tele van vele, különösen ez a Rómaiakhoz írott levél.

Ha azonban a Mózes által adatott törvény nem az egész emberiségnek adatott, hogyan lehet minden ember vétkes; hiszen törvény nélkül nincsen kihágás? Erre így felel az apostol, 2,14: „Mivelhogy a pogányok, akiknek írott törvényük nincsen, természet szerint a törvényhez illendő cselekedetet cselekesznek” (vagyis észszerűnek találják azt cselekedni), „ők, noha nekik törvényük nincsen, mindazáltal ő maguk maguknak törvényük.” Ebből és a következő fejezet más helyeiből is nyilvánvaló, hogy a cselekedetek törvénye alá tartozik az ész révén megismerhető természeti törvény [*Law of Nature*] is, valamint a Mózes által adatott törvény. „Mert” – mondja Szent Pál, Róm 3,9 és 23 – „azelőtt megmutattuk nyilván, hogy mind a zsidók, mind a görögök bűn alatt vannak; mert mindenek vétkeztenek, és az Isten dicsőségétől elmaradtak;” amit nem tehettek volna törvény nélkül.

Sőt, bármilyen tettet is követel Isten akárhol anélkül, hogy engedményt tenne a hit javára, az a cselekedetek törvényének része. Így Ádám eltiltása attól, hogy egyék a tudás fájáról, része volt a cselekedetek törvényének. Csak észre kell vennünk itt, hogy mivel Isten egyes tételes parancsai¹⁵ sajtáságos célokat szolgálnak, és <egy> idők, helyek és személyek sajtáságos körülményeihez igazodnak, <ezért> korlátozott és csupán ideiglenes kötelezőerővel rendelkeznek Isten tételes határozatai folytán; ilyen volt Mózes törvényének az a része, mely a zsidóság külső istentiszteletét vagy politikai alkotmányát érintette, és amelyet szertartási és judaikus [*Judaical*] törvénynek hívnak, az erkölcsi részétől megkülönböztetendő; hisz miután ez összhangban

¹⁴ οὐ Μωϋσῆς δέδωκεν ὑμῖν τὸν νόμον; καὶ οὐδεὶς ἐξ ὑμῶν ποιεῖ τὸν νόμον. Károli: „Nem de nem néktek adta-é Mózes az törvényt, hogy tiközületek senki nem akarja azt megtartani?” Locke: „Did not Moses give you the Law, ... and yet none of you keep the Law.”

¹⁵ Ahogy az előző bekezdésben, Locke itt is megkülönbözteti a kinyilatkoztatás tételes törvényeit a természet értelem által felismerhető törvényeitől (lásd *Quaestiones de lege naturae*; és *Essay Concerning Human Understanding*, II. könyv, 28. fejezet, 8. pont). A kinyilatkoztatás tételes törvényein belül továbbá különbséget tesz a zsidóság ideiglenes szertartási és jogi eljárásrendi törvényei, illetve az örök erkölcsi törvények közt, melyekről azt állítja, hogy azonos formára hozhatóak a természet törvényével.

áll a Helyes örök törvényével [*Eternal Law of Right*], <ezért> mindörökké kötelez, s ennél fogva az Evangélium <hatálya> alatt is változatlanul érvényben marad; és a hit törvénye sem érvényteleníti, amiként <pedig> azt Szent Pál szerint némelyek készek voltak kikövetkeztetni [*infer*],¹⁶ Róm 3,31: „A törvényt azért hiábavalóvá teszszük-é a hit által? Távol legyen az, sőt inkább a törvényt erősítjük.”

Másként nem is lehet: Hiszen ha nem létezne a cselekedetek törvénye, nem létezhetne a hit törvénye sem. Mert nem lehetne szükség a hitre, melyet az emberek javára kell írni a megigazuláshoz, hacsak nem létezne olyan törvény, mely a megigazulás szabálya és mértéke, s amelynek az emberek nem engedelmeskedtek. Ahol nincs törvény, ott nincs bűn – mindenki egyaránt igaz [*Righteous*] hit által vagy anélkül.

A Helyes szabálya tehát ugyanaz, mint ami mindig is volt; a betartására irányuló kötelezettség is ugyanaz;¹⁷ <így> a cselekedetek törvénye és a hit törvénye közötti különbség csupán ez: Hogy a cselekedetek törvénye semmi esetre sem ad felmentést a bukás alól. Akik teljesítik, igazak; akik bármely tekintetben nem teljesítik, igaztalanok, és nem remélhetik az életet a megigazulás jutalmaként. De a hit törvénye által a hit kipótolhatja a teljes engedelmisségben <keletkezett> hiányt; s így a hívők hozzájuthatnak élethez és halhatatlansághoz éppúgy, mintha igazak lennének. Csak-hogy itt észre kell vennünk, hogy amikor Szent Pál azt mondja, hogy az Evangélium megalapozza a törvényt,¹⁸ <akkor> Mózes törvényének erkölcsi részét érti; hisz hogy nem érthette alatta a szertartási vagy politikai részét, az nyilvánvaló abból, amit éppen most idéztem tőle, ahol így szól: „A pogányok... természet szerint a törvényhez illendő cselekedetet cselekesznek, ...kiknek lelkiismerete... bizonyóságot tészén.”¹⁹ Hiszen a pogányok se nem cselekedtek Mózes zsidósággal kapcsolatos vagy szertartási törvényeit [*Institutions*], se nem gondoltak azokkal; egyedül a morális része volt az, ami lelkiismeretüket foglalkoztatta. Ami a többit illeti, Szt. Pál azt mondja a galáciabelieknek a 4. fejezetben: Nincsenek alávetve a törvény ama részének, melyet ő a 3. versben „e világ betűi”-nek nevez, a 9. versben pedig „erőtlen és szegény betűk”-nek. S maga a mi Megmentőnk [*Saviour*] az evangéliumi hegyi beszédekben azt mondja nekik – Mt 5,17 –, hogy bármit gondoljanak is, ő nem a törvény eltörlésére jött, hanem hogy beteljesítse és megszigorítsa azt; mert hogy ezt jelenti a πληρωσαι, az világos a fejezet következő részéből, ahol a szabályokat szigorúbb értelemben adja át, mint ahogy azok korábban befogadtak. De ezek mind az erkölcsi

¹⁶ A to infer jelentése az Essay Concerning Human Understanding IV. könyve 17. fejezetének 4. szakasza szerint: „To infer is nothing but, by virtue of one proposition laid down as true, to draw in another as true, i.e., to see or suppose such a connexion of the two ideas of the inferred proposition.”

¹⁷ A természeti törvény betartásának kötelezettségéről lásd Quaestiones de lege naturae, VI–VII. quaestio.

¹⁸ Utalás a fent idézett Róm 3,31-re. Coste francia fordítása ezt az idézetet a margón hozza.

¹⁹ Róm 2,14–15.

törvény szabályai, melyet ő megerősít. Hogy mi lesz a rituális törvénnyel, azt a számariai asszonynak e szavakkal mondja el, Jn 4,21-23: „Eljött az óra, melyben sem ez hegyen, sem Jerusálemben nem imádjátok az Atyát.” De „az igaz imádók imádják az Atyát lélekben és igazságban, mert az Atya ilyeneket keres, kik őt imádják.”

Ennyit tehát röviden a törvényről. A Mózes közvetítette törvény polgári és rituális része nem kötelezi a keresztényeket, habár a zsidók számára a cselekedetek törvényének része volt; elvégre a természeti törvény része, hogy az ember köteles engedelmességni Isten minden tételes törvényének [*Positive Law of God*], valahányszor csak Istennek kedve telik bárminő ilyen kiegészítést fűznie a <z ember> természetének törvényéhez.²⁰ De Mózes törvényének erkölcsi része, avagy a morális törvény (ami mindenütt ugyanaz, a Helyes egyetemes szabálya) kötelezi a keresztényeket és mindenkit mindenütt, és mindenki számára a cselekedetek állandó törvénye. Csakhogy a keresztény hívek előjoga, hogy a hit törvénye alá is tartoznak; amely az a törvény, mely által Isten megigazít egy embert annak hite folytán, még ha az a cselekedetei révén nem is igaz [*Just*] vagy megigazult [*Righteous*]; azaz még ha nem is tett tökéletesen eleget a cselekedetek törvényének. Egyedül Isten igazíthatja meg és igazítja is meg – avagy teheti és teszi is igazzá – azokat, akik a cselekedeteik alapján nem igazak; amit úgy tesz, hogy a hitüket fogadja el megigazulásként, vagyis a törvény hiánytalan teljesítéséeként. Róm 4,3: „Hitt az Ábrahám Istennek, és tulajdonították neki igazságul.” 4,5: „Annak, aki hiszen abban, aki megigazítja a hitetlen embert, tulajdonították a hit igazság gyanánt.” 4,6: „Mint a Dávid boldognak mondja az olyan embert, kit Isten igaznak tulajdonít cselekedet nélkül”, vagyis a cselekedetek teljes mértéke nélkül, ami a tökéletes engedelmisség. 4,7-ben így szól: „Boldogok, akiknek megbocsáttattak az ő hamisságuk, és akiknek elfedeztettek az ő bűnük.” 4,8: „Boldog ember, akinek nem tulajdonítja Isten a bűnt.”

Ez a hit, melynek okán Isten megigazította Ábrahámot, mi is volt? Az, hogy hitt Istennek, midőn ígérte adta a szövetségben, melyet Isten kötött vele. Ez nyilvánvaló lesz bárki számára, aki megfontolja a következő szöveghelyeket együtt: 1Móz 15,6: „Hitt az Úrban” vagy „hitt az Úrnak.” Hiszen hogy a héber „hinni valamiben” kifejezés semmi többet nem jelent, mint hitet, az világos abból, ahogyan Szent Pál idézi a Róm 4,3-ban, ahol megismétli a következőképpen: „Hitt az Ábrahám Istennek”, amit így magyaráz a 18–22. versekben: Aki „az emberi reménységnek felette, reménység által hitte, hogy lenne sok nemzetségnek atyja, amint neki mondatott vala: ilyen sok létszen a te magod. És a hitben erős és állhatatos lévén, nem gondolta az ő megholt testét, mikor úgy száz esztendő voltna, sem pedig a Sárának megholt méhét. Az Istennek ígérte is hitlensége által nem vizsgálta, hanem az ő hitében erős volt, adván az Istennek dicsőséget. És mindenestől elhitte, hogy Ő amit ígért volna, meg is cselekedhetné. Annakokáért is tulajdonított az őnéki igazság gyanánt.”

²⁰ Essay Concerning Human Understanding, IV. könyv, 18. fejezet, 10. pont.

Miáltal egyértelmű, hogy a hit, melyet Isten megigazulásul [*Righteousness*] tudott be Ábrahámnak, semmi egyéb nem volt, mint szilárd bizonyosság afelől, amit Isten feltárt előtte, és megingathatatlan ráhagyatkozás az Úrra, hogy beteljesíti, amit ígért.²¹ Ez pedig – mondja Szent Pál, Róm 4,23–24 – „nemcsak őérette íratott meg, hanem mi érettünk is;” miáltal <Pál> arra tanít bennünket, hogy amiként Ábrahám megigazított a hitéért, úgy a mi hitünk is tulajdonítatik majdan nekünk megigazulásul, ha hiszünk Istennek, amint Ábrahám hitt neki. Amin – nyilvánvalóan – a hitünk tántoríthatatlan szilárdságát kell érteni, és nem azt, hogy ugyanazokat a tételeket hisszük, melyeket Ábrahám hitt; tudniillik hogy bár ő és Sára öregek voltak, és túl a gyermekáldás idején és reményén, mégis Ábrahámnak fia születik majd Sárától, s fia által egy nagy nép atyjává válik, amely majdan birtokba veszi Kánaán földjét. Ezt hitte Ábrahám, s tulajdonított neki megigazulásul. De – úgy vélem – senki sem akarja azt mondani, hogy bárkinek, aki most ezt hiszi, ez megigazulásul tulajdonítatik. A hit törvénye tehát röviden az, hogy mindenki hiszi azt, amit Isten akaratóból hinnie kell ama szövetség feltételeként, melyet Ő köt vele; s hogy nem kételkedik az Ő ígéreteinek teljesülésében. Ezt az Apostol közli itt a záradékban, Róm 4,24: „Hannem mi érettünk is, kiknek tulajdonítatik” majd, ha hiszünk „abban, aki feltámasztotta a Mi Urunk Jézust a halálból.” Meg kell tehát vizsgálnunk és találnunk, hogy mit kell hinnünk Isten akaratából az Evangélium kinyilatkoztatása értelmében; mert az egyetlen, láthatatlan, örökkévaló, mindenható Istenbe, menny és föld alkotójába stb. vetett hit korábban is követelmény volt, és most is az.²²

BIBLIOGRÁFIA

- Ashcraft, R., ed.: John Locke. Critical Assessments. Vols. I-IV. London and New York: Routledge, 1991. (Critical Assessments of Leading Political Philosophers)
- Dewey, D. W., Jr.: Socinianism, Justification by Faith, and the Sources of John Locke's The Reasonableness of Christianity = Ashcraft, ed.: John Locke, vol. II, 164–182.
- Hammond, Henry: Novum Testamentum Domini nostri Jesu Christi, ex versione vulgata, cum paraphrasi et adnotationibus Henrici Hammondi. Ex anglica lingua in latinam transtulit, suisque animadversionibus illustravit, castigavit, auxit Joannes Clericus. Amstelodami: apud Georgium Galletum, MDCXCIX.
- Higgins-Biddle, John C., ed.: John Locke: The Reasonableness of Christianity, As delivered in the Scriptures. Oxford: Clarendon Press, 1999.

²¹ Locke a hit fogalmáról ír az *Essay Concerning Human Understanding* következő fejezeteiben: IV. könyv 15. fejezet („A valószínűségről”), 3; 16. fejezet („Az egyetértés fokozatairól”), 24; 18. fejezet („A hitről és a tudásról, valamint különböző fokozataikról”); továbbá a *Quaestiones de lege naturae*-ban.

²² Ez a mondat vezeti be a kötet fő témáját, melyet a 4. fejezettől kezdve fejt ki Locke: Az egyetlen hittétel, amelyet hinnie kell minden kereszténynek, az, hogy „Jesus is the Saviour.”

- John Locke Resources: openpublishing.psu.edu/locke <Egyebek mellett nagyon részletes bibliográfiával.>
- Locke, John: *Le Christianisme raisonnable, Tel qu'il nous est représenté dans l'Écriture sainte. Traduit de l'Anglois de Mr Locke.* Amsterdam: Chez L'Honoré et Chatelain, MDCCXV. Seconde Edition, Tome premier. <Franciára fordította Pierre Coste.>
- Locke, John: *A Paraphrase and Notes on the Epistles of St. Paul to the Galatians, I & II Corinthians, Romans, Ephesians. To which is Prefix'd, An Essay for the Understanding of St. Paul's Epistles, by Consulting St. Paul himself.* London: Printed by J.H. for Awnsham and John Churchill, at the Black Swan in Pater-noster-Row, 1707. <E gyűjteményes kötet első szövege, iii-xxiv: An Essay for the Understanding of St Paul's Epistles, By Consulting St. Paul himself. Minden további szöveg külön belső címlappal és 1-től újrainduló oldalszámozással bír.>
- Locke, John: *A Paraphrase and Notes on the Epistle of St. Paul to the Galatians.* London: Printed for Awnsham and John Churchill, at the Black Swan in Paternoster-Row, 1705. <*Editio princeps*; a későbbi kiadások felvették Locke további parafrázisait és kommentárjait is.>
- Locke, John: *Questions Concerning the Law of Nature.* Ed. by Diskin Clay - Robert Horwitz - Jenny Strauss Clay. Ithaca (NY): Cornell University Press, 1990.
- Nuovo, Victor, ed.: *John Locke: The Reasonableness of Christianity as delivered in the Scriptures.* Bristol: Thoemmes Press, 1997. (Key Texts. Classic Studies in the History of Ideas.) <Tartalma: The Reasonableness of Christianity; Vindication of The Reasonableness of Christianity; Second Vindication of The Reasonableness of Christianity.>
- Nuovo, Victor, ed.: *John Locke: Writings on Religion.* Oxford: Clarendon Press, 2002.
- Ott, W.: *Locke and the Scholastics on Theological Discourse = The Locke Newsletter <2001 óta = Locke Studies,> 28 (1997), 51-66.*
- Patrick, Simon: *The Witnesses to Christianity; Or, The Certainty of our Faith and Hope: In a Discourse upon I S. John v. 7,8.* By Symon Patrick, D.D. London: Printed for R. Royston, 1675.
- Smith, John: *Select Discourses.* London: Printed for J. Flesher, MDCLX, cambridgeplatonism.uk/discourse-4
- „Vizsolyi Biblia” = Szent Biblia az az: Istennek Ő es Wj Testamentvmanac prophétac es Apostoloc által meg iratott szent könyuei. Visolban: Mantskovit Balint, MDXC.